

Estudi comparatiu de dues poblacions iconogràfiques dels segles XV i XX

J. JUBERT i GRUART

Introducció.

En cloure, l'any 1997, un Seminari de història de la infància¹ - que ens havia dut a quantificar la presència de representacions de infants en diferents mostres museístiques- vam procedir a realitzar una, molt probablement, inèdita aventura: un cens de la població iconogràfica present en una circumstancial unitat espacial, com, per exemple, el Saló del Tron del Museu d'Art de Girona (que conté, exclusivament, pintures gòtiques sobre taula del segle XV). Molt probablement, aquesta aparentment esbojarrada proposta va ser fruit de la frustració acumulada en constatar la minsa incidència de representacions d'infants reals (llevat, és clar, de l'episòdica representació de la figura del Nen Jesús) en les mostres estudiades corresponents a l'Edat Mitja. De fet, confirmaven -en el registre iconogràfic, almenys- la conclusió de Philippe Ariès², de que l'Edat Mitja és un període sense infància. Efectivament, en aquella mostra analitzada i en d'altres, l'univers mental medieval reflectit i expressat en les plasmacions plàstiques, l'infant és un absent pràcticament total. Tot seguit se'ns va plantejar d'ampliar la consideració de l'absència d'infants icònics en l'imaginari medieval (malgrat la inequívoca presència social d'infants reals) amb l'estimació que podia inferir-se si el que es quantifica és la presència de dones, de vells, de nobles, de poble menut, de militars o de clergues..

És evident que el retaulista gòtic no pinta pas el que veu. A més a més de veure infants, que no pinta, i de pintar homes i dones, adults o vells, clergues i militars,... no pas segons criteris de registre censal real, realitza també una sistemàtica superposició o simultaneïtat de registre dels plans natural i sobrenatural, que, òbviament, no percep pas de forma directe. Projecte, en definitiva, sobre la taula (fusta) el que pensa o el que algú ha pensat per ell (l'iconografista) i abans que ell (l'hagiografista i el teòleg).

Recolzat en aquestes consideracions, la nostra recerca partí del supòsit que, encara que no tot el que hi ha en aquest univers mental es pinta, el cert és que -a més a més de les fonts literàries- la iconogràfica pot ser una extraordinàriament rica font explicativa de la mentalitat d'una època històrica concreta pel que fa al paper social en funció del sexe, de l'edat, de l'estament públic, la professió,...

Com que la història de les mentalitats és sempre una història comparativa³, ens vam plantejar, en conseqüència, de realitzar un paral·lel estudi censal sobre una mostra iconogràfica comparable, pertanyen a material produït a la fi del segle XX, amb l'objectiu d'establir les pertinents semblances i diferències entre les dues mostres i els seus respectius universos mentals iconogràficament projectats.

¹ Començat l'any 1989 i integrat, en la seva darrera etapa, per Mª Mercè Homs, Núria Morillo, Lluís Drou, Anna Mª Pujadas, Eva Ferrer, Anna Sureda, Joan Carles Lopez, Virtu Roperó, Mª José Roperó, Susanna Roperó, Francesca Dot i dirigit per l'autor d'aquest article.

² Ariès, Philippe., *L'enfance et la vie familiale sous l'Ancienne Régime*, Paris, Ed. du Seuil (trad. cast., *El niño y la vida familiar en el antiguo Régimen*, Madrid, Taurus, 1987). 1973. De Mause, Lloyd, *The Psychohistory Press*, New York, 1974 (trad. cast., *Historia de la infancia*, Madrid, Alianza Ed., 1982). Alexandre-Bidon, Danièle i Lett, Didier, *Les Enfants au Moyen Age*, Paris, Ed. Hachette, 1997.

³ Vovelle, Michel, *Ideologías y mentalidades*, Barna., Ariel, 1985 (1982). Ariès, Philippe, *El tiempo de la historia*, Buenos Aires, Paidós, 1988 (1986). Mullet, Michael, *La cultura popular en la Baja Edad Media*, Barna., Crítica, 1990 (1987).

Material i mètode.

a. La **mostra iconogràfica del segle XV** està integrada pels següents retaules, agrupats tots ells en el Saló del Tron del MD'A de Girona (quadre I)⁴:

Retaule Procedència		Data
1. Taula de St. Pere Cercada	s. XIV	Sant Pere
2. Taula de la deposició ⁵ Montgrí	1403-4	Torroella de
3. R. de St. Miquel ⁶	1416	Cruïlles
4. R. de St. Miquel ⁷ d'Empúries	1439-48	Castelló
5. R. de St. Pere ⁸	1437-42	Pubol
6. R. de Sta. Cristina	1440-50 (¿)	Corçà
7. R. de St. Bartomeu	1470 (¿)	Cruïlles
8. R. de la Verge de la Llet	1470-80 (¿)	Canapost
9. Taula de St. Pere		

Quadre I

b. La **mostra iconogràfica** de material comparable, produït a la fi **del segle XX**, s'obtingué de les següents fons⁹ (quadre II):

1. *Agrupació* (revista d'Agrupació Mútua) 15 (juny 1996), 29; 16 (octubre 1996), 13, 36, 41; 17 (desembre 1996), 19, 29, 31; 18 (primavera 1997), 24 (3 f.), 25, 33, 36, 41 (2 f.); 20 (hivern 1997), 66, 67.
2. *Catalunya Cristiana* (15 de gener 1998), 3, 10, 16; (22 de gener 1998), 1, 19, 23, , 32, 37.
3. *Diez Minutos*, 2421 (16 gener 1998), 34 (2 f.).
4. *Dominical (Periodico de Catalunya)*, 155, 18, 27.
5. *Gasetta Universitària*, VII (desembre 1997), 25, 20, 32.
6. *Hola!*, 2.787 (8 de gener de 1998), 28 (2 f.), 60, 92, 93, 94, 100, 102, 126; 2.288 (15 de gener 1998), 16,17,18, 52,53, 54, 55, 66.
7. *Lecturas*, 2.387 (2 de gener 1998), 26 (2 f.), 52; id. suplement , 6 (2 f.).
8. *Llum i Guia* (Cassà de la Selva), 532 (setembre 1996), 1, 48.
9. *Pronto*, 1340 (10 de gener 1998), 8, 10, 14, 28, 75.

Quadre II

⁴ La taula de la Resurrecció de Tabita, fragment del retaule de sant Pere, procedent de Sant Pere Cercada, pertanyent a l'estil gòtic lineal i datat a la segona meitat del segle XIV, és l'única excepció de pertinença al segle XV.

⁵ Atribuïda a Jaume Cabrera (+1432)

⁶ De Lluís Borrassà (+1425)

⁷ De Francesc Vergós (+1453), Joan Antigò (+1452) i Honorat Borrassà (+1455).

⁸ De Bernat Martorell (+1452).

⁹ El treball de recerca, selecció i anàlisi estadístic d'aquest material, seguint criteris protocolitzats idèntics als emprats en la mostra iconogràfica del segle XV, va ser realitzat per Virtú Roperó, Mª José Roperó i Joan Carles Lopez.

D'aquestes 9 publicacions (revistes gràfiques), totes elles d'edició o de difusió dins de l'àmbit geogràfic de Catalunya, es seleccionaren un nombre de 61 fotografies, igual que compartiments hi ha en els 9 retaules estudiats en el saló del Tron del MD'A de Girona.

Resultats.

1. Figures humanes completes.

El cens del nombre de figures humanes presents en els 61 compartiments dels 9 retaules del Saló del Tron del MD'A de Girona, ens encarà amb una primera dificultat: la presència d'un nombre important de **figures humanes incompletes**, la majoria de les quals –com és habitual en la pintura gòtica– formen un conjunt o multitud de closques o de capells situats en segon pla. En el nostre cas hem comptabilitzat 184 fragments d'extremitat cefàlica, sense disposar de criteris sexuals o socials –llevat del context– per fer un diagnòstic precís d'edat, sexe, professió o status. En conseqüència, aquestes figures incompletes no s'ha inclòs en l'estudi, optant per considerar-les com un element paisajístic. S'ha comptabilitzat, per tant, un total de 337 **figures humanes completes**, poblant l'univers iconogràfic del saló del Tron.

Igual criteri va adoptar-se per la realització del cens humà del material gràfic seleccionat del segle XX, el qual donà un total de 328 persones.

L'aparença de dues mostres equilibrades, però, es desmantella si procedim a classificar o subdividir la mostra iconogràfica del segle XV en figures naturals (70%) i sobrenaturals (30%), mentre que entre les 328 figures humanes de la mostra de la fi del segle XX no hi ha cap figura pertanyent al món sobrenatural (quadre III).

Figures antropomòrfiques	Saló de Tron MD'A
Publicacions s. XX	
Completes	337
328	
Incompletes	184
37	
Naturals	237 (70%)
328 (100%)	
Sobrenaturals	100 (30%)
0	
Sants/santes	49 (21%) ¹⁰
0	
Humans no sants	188 (79%) ¹¹ (56%) ¹²
328 (100%)	
Sobrenaturals i sants	149 (44%)
0	

Quadre III

2. Figures divines.

Un total de 18 representacions de la divinitat figuren en la mostra gòtica (5% de les figures humanes), personificades tal com es detalla en el quadre IV. Cap figura divina apareix en l'iconografia contemporània.

¹⁰ Dels humans naturals (ja que no es tracta de cap "aparició" del sant/a, sinó d'episodis de la seva vida hagiogràfica).

¹¹ Dels humans naturals.

¹² Del total de figures antropomòrfiques (naturals i sobrenaturals).

Figures de la Divinitat (s. XV)	Saló del Tron MD'A
Total figures antropomòrfiques de la divinitat completes)	16 (5% del total de figures)
Trinitat	0
Déu Pare	1
Déu Esperit Sant	1
Déu Fill adult	12
Déu Fill infant	2

Quadre IV

3. Altres figures (sants, verge Maria, sobrenaturals,...).

En la mostra gòtica del segle XV hi ha representades 49 figures de **sants**, de les quals 26 són homes i 23 dones. La **Verge Maria**, pel seu torn, amb 8 presències, es revela com la figura individual més destacada (quadre V).

	Saló del Tron MD'A
Sants	26
Santes	23
Total (15%)	49
Verge Maria	8 (2,3%)

Quadre V

Si individualitzem els sants, però, la desproporció entre homes i dones es fa inequívocament manifesta, ja que a es tracta de 24 sants concrets i només 4 santes concretes.

Destaca, dins de l'agrupació de 100 figures sobrenaturals presents en la nostra mostra, l'alta incidència d'**àngels**, amb 57 representats, mentre que els **dimonis** –estimats com omnipresents a l'època medieval¹³– són només 18. Menció especial mereix la incipient presència 9 **ànimes**, lligades totes elles a la recent invenció del Purgatori i a la campanya d'enriquiment de l'Església amb la venda d'indulgències¹⁴ (ben exemplificada amb les dues misses del papa Gregori, en els retaules de sant Miquel del monestir de Cruïlles i de sant Miquel de Castelló d'Empúries).

Figures sobrenaturals	Saló del Tron MD'A
Àngels	57
Dimonis	18
Ànimes	9
Divinitat	16
Total	100

Quadre VI

4. Lloc de l'esdeveniment.

¹³ Teja, Ramón, ed., *El diablo en el monasterio* (VIII Seminario sobre historia del Monacato), Madrid, Ed. Polifemo, 1996.

¹⁴ Le Goff, Jacques, *El nacimiento del Purgatorio*, Madrid, Taurus (Ensayistas, 251), 1989 (1981).

L'iconografia que, per abreujar, anomenem **mostra del segle XX**, relata exclusivament esdeveniments que tenen lloc sobre la **Terra**.

Per contra, dels 61 esdeveniments plasmats en els compartiments de la **mostra del segle XV**, només 39 (64%) es produeixen inequívocament sobre el planeta **Terra**. Dos s'esdevenen en el **Cel**, un en el **Purgatori** i 19 tenen lloc en **indrets indeterminats** (quadre VII). Si procedim a una anàlisi i classificació més acurada del lloc de l'esdeveniment, al costat dels tres casos de clar **allotjament sobrenatural**, ens troben que en 59 compartiments (97%) - inclosos tots els que s'esdevenen sobre el planeta **Terra** i en **lloc indeterminat**- es fa un **registre simultani dels móns natural i sobrenatural**, fet que en cap cas es detecta en la mostra del segle XX.

Aquesta omnipresència de l'univers sobrenatural, en la mostra medieval, té la seva lògica correlació amb la proporció global de figures antropomòrfiques: 42% de figures naturals i 38% de sobrenaturals (independentment del seu sexe i edat).

5. Sexe de les poblacions (quadre VII).

La clara dominància masculina (80%) enfront de la femenina (20%), en la **mostra del segle XV**, queda parcialment atenuada en la **mostra del segle XX** (60% d'homes i 40% de dones).

Sexe	Saló del Tron MD'A
Publicacions s. XX	
Total masculí	270 (80%)
197 (60%)	
Naturals	142 (52,2%)
197 (100%)	
Contemporanis	2 (0,7%)
197 (100%)	
Sobrenaturals	126 (42,6%)
0	
Total femení	67 (20%)
131 (40%)	
Naturals	28 (41,8%)
131 (100%)	
Contemporànies	1 (1,5%)
131 (100%)	
Sobrenaturals	38 (56,7)
0	

Quadre VII

6. El sexe i el món sobrenatural (quadre VIII).

L'univers mental sobrenatural del segle XV continua mantenint una proporció homes/dones semblant a la proporció total (80% mascles i 20% femelles) : 77% de figures masculines i 23% de femenines. Igual proporció que la censada quan el registre es fa sobre figures naturals (83% d'homes i 17% de dones). En valors absoluts, l'univers mental iconografiat, tant a la terra com al més enllà, és inequívocament masculí. Però si ho considerem de forma individualitzada, la proporció de figures femenines en el més enllà obté un notable increment en relació a la seva presència relativa a la terra: 33% de dones sobrenaturals contra només 17% sobre la terra. Els homes, per contra, experimenten una lleu davallada pel que fa a la seva presència, dominant, també, en l'univers sobrenatural (de 83% a la terra, passen a un 77% en el més enllà).

Sobre la terra
Publicacions s. XX

Saló del Tron MD'A

Homes	144 (83%)
197 (60%)	
Dones	29 (17%)
131 (40%)	
Total	173
328	

Univers sobrenatural
Publicacions s. XX

Saló del Tron MD'A

Fig. masculines	126 (77%)
0	
Fig. femenines	38 (33%)
0	
Total	164
0	

Quadre VIII

7. Distribució per edats.

L'univers mental medieval (**mostra del segle XV**) es manifesta configurat bàsicament per **adults** (68%), evidentment mascles. L'univers contemporani (**mostra del segle XX**) només és lleugerament diferent en aquest sentit (53% d'adults), amb el doble, però, de presència de dones (quadres X i XI). La presència d'**adolescents** i de **vells**, en canvi, se'ns objectiva, en les dues mostres, com semblant (17% d'**adolescent** i 15% de **vells** en la **mostra medieval** i 15% de **joves** i 13% de **vells** en la **mostra contemporània**) (quadre XII). On l'abisme és més patent és en la **infància**: davant de 46 infant representats (17%) en la **mostra del segle XX**, només 4 infants (1%), i encara no reals, en la **mostra del segle XV** (quadres IX i X).

Edats
Publicacions s. XX

Saló del Tron MD'A

Adults	228 (68 %)
190 (58%)	
Adolescents	56 (17 %)
49 (15%)	
Vells	49 (14 %)
44 (13%)	
Infants	4 (1 %)
45 (14%) ¹⁵	

Total	337 (100%)
328 (100%)	

Quadre IX

Infants
Publicacions s. XX

Saló del Tron MD'A

Total	4 (1%)
45 (14%) ¹⁶	

¹⁵ Dels quals 16 (5%) son nadons (cap nadó en la mostra del MD'A).

Ànimes	2 (0,5%)	
Nen Jesús	2 (0,5%)	
Infants contemporanis		0
45 (100%) ¹⁷		

Quadre X

Dones	Saló del Tron MD'A
Publicacions s.XX	
Total	67 (100%)
132 (100%)	
Adultes	59 (88 %)
78 (59 %)	
Adolescents	8 (12%)
32 (24%)	
Velles	0
11 (8%)	
Infants	0
11 (8%)	

Quadre XI

Homes	Saló del Tron MD'A
Publicacions s. XX	
Total	270 (100%)
196 (100%)	
Adults	169 (62 %)
112 (57%)	
Adolescents	48 (18 %)
17 (9 %)	
Vells	49 (18 %)
33 (17 %)	
Infants	4 (2 %)
34 (17 %)	

Quadre XII

8. Classes socials (quadre XIII).

L'estudi comparatiu de les dues mostres de població iconogràfica ofereix, en aquest terreny social, l'evident sorpresa de les poques (o poc significatives) modificacions experimentades després dels 500 anys transcorreguts i dels pretesos grans canvis socials experimentats. En primer lloc la preponderància, en l'imaginari gràfic, de l'estament nobiliari i clerical (uns inmodificats 15% pels representants de la **noblesa** i 8% pels membres de la **casta clerical**). A destacar la davallada dels **milites** (del 14% al 9%) i el moderat increment del **poble menut** (del 21% al 31%). Només el grup d'**altres** (és a dir d'inclassificables en les grans categories clàssiques) ha experimentat un significatiu increment (de l'11% al 40%), degut a la presència, en la mostra contemporània, de polítics, artistes, esportistes,... Pel que fa al **poble menut** cal remarcar l'absència total,

¹⁶ Del total de les figures humanes completes.

¹⁷ Del total dels infants representats.

en una i altre mostra, de pagesos. En canvi, en la mostra del segle XV destaca la presència de 25 botxins i 8 pobres, totalment silenciats en la mostra contemporània.

Classe social Publicacions s.XX	Saló del Tron MD'A
Total	237 (100%) ¹⁸
328 (100%)	
Nobles	52 (22 %)
51 (15,5%)	
Militars	47 (20 %)
29 (9%)	
Clergues	27 (11,4 %)
28 (8,5%)	
Poble menut	72 (30,3 %) ¹⁹
102 (31%)	
Altres	39 (16,5 %)
118 (36%)	

Quadre XIII

Conclusions.

1. L'absència total de figures sobrenaturals i en concret de figures de la divinitat en la mostra contemporània, contrastant amb la presència de 100 d'aquestes figures (30% del total de figures antropomòrfiques) en les escenes plasmades en la mostra del segle XV (16 de les quals corresponent a representacions de la divinitat), parla ben a les clares del canvi substancial que s'ha produït en les mentalitats al llarg de 500 anys en el terreny de la religiositat no viscuda ja com un fenomen públic o social, col·lectiu. Aquest testimoni exemplifica i permet fer iconogràficament mesurable la profecia de Nietzsche registrada en l'apartat 125 del Llibre Primer de la *Gaia Ciència*: “*¡Déu ha mort!*”²⁰, referent a la nostra època.
2. El registre simultani del natural i el sobrenatural, present en el 97% dels 61 compartiments gòtics estudiats en el saló del Tron del MD'A de Girona contrasta amb la total o exclusiva successió d'esdeveniments en la superfície del planeta Terra en la mostra del segle XX. És un fet indubtable pel que fa a les generacions encara relativament joves contemporànies i per la vivència actual de la majoria dels de més edat. Però, per molts o alguns d'aquests darrers, “*en força aspectes, l'univers mental de l'Edat Mitjana i part del que se'ns presenta a la vista en fer la visita a les sales romàniques i gòtiques d'un museu, refresca una familiaritat no pas massa llunyana*”²¹.
3. La dominància dels àngels (57%) sobre el dimonis (18%) –tots ells de sexe masculí–, en el conjunt de les figures sobrenaturals, plasmada en els registres iconogràfics de la nostra mostra del segle XV, contradiu el parer de molts autors referent a l'omnipresència dominant de la figura del diable en l'imaginari medieval cristià²².

¹⁸ Sense figures sobrenaturals.

¹⁹ A destacar, la presència de 25 botxins i 8 pobres (cap d'ells present en la mostra del segle XX).

²⁰ Nietzsche, Friedrich, *La gaya ciencia*, Madrid, Akal, 1988, pp.160-2.

²¹ Jubert, Joaquim, “El fet de morir i el destí de l'ànima a l'edat mitjana. A propòsit del retaule de Sant Miquel de Cruïlles”, *7 MD'A a fons*, Guies alternatives 3 (1997), 14-28.

²² Kappler, Claude, *Monstruos, demonios y maravillas a fines de la Edad Media*, Madrid, Akal, 1986 (1980). Yarza, Joaquín, *Formas artísticas de lo imaginario*, Barna., Ed. Anthropos, 1987. Russell, Jeffrey Burton, *El principe de las tinieblas*, Santiago de Chile, Ed. Andres Bello, 1994 (1992). Baltrusaitis, Jurguis, *La Edad Media fantastica*, Madrid, Cátedra, 1994. “Enfer et Paradis, L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe”, *Les Cahiers de Conques*, 1 (mars 1995). Russell, Jeffrey Burton, Lucifer, *El diablo*

Sense negar-ne, ben el contrari, el seu destacat paper, aquesta presència tant manifesta d'àngels ha rebut, comparativament, molt menys atenció, almenys en la bibliografia iconogràfica²³ i de la història de les mentalitats, contrastant amb la importància que se'l hi assigna en els tractats teològics²⁴ i hagiogràfics²⁵.

4. La presència de 16 representacions de la Divinitat per només 8 de la verge Maria, en la mostra del segle XV, contradiu el parer de diferents historiadors de l'art i de les mentalitats que destaquem la importància predominant del culte a la Verge en l'espiritualitat tardo-medieval o dels segles del gòtic²⁶.
5. Si bé el mascles dominen censalment en l'univers iconogràfic sobre la Terra, tant en el segle XV (80% d'homes i 20% de dones)²⁷ com a la fi del segle XX (60% d'homes i 40% de dones), en l'univers sobrenatural del segle XV, encara que és també poblat proporcionalment i globalment per més figures masculines (77%) que femenines (23%), considerant els sants en sentit individual podem constatar que, tot i que la diferència és mínima, accedeixen al Cel més dones (57%) que homes (43%).
6. On l'estudi es revela com manifestament il·lustratiu és en la distribució per edats i sexe, en les dues mostres de població iconogràfica. Tant al segle XV com a la fi del segle XX, la població imaginària dominant és mascle i adulta. Però, després de 500 anys, la presència de les dones ha passat de només un 20% a un 40%. A la fi del segle XX, igualment, la presència d'adults a davallat d'un 68% a només un 53 %. Amb sorpresa, però, podem constatar que aquest descens no s'ha pas produït per l'entrada en protagonisme del grup de joves o adolescents (que es manté entre un 17% i un 15%) ni per l'entrada amb força demogràfica de les poblacions de vells (presents, respectivament, en un 15% i un 13%)²⁸. El fenomen genuïnament característic de la nostra època és, precisament, la presència destacada dels infants (passant, del segle XV al XX, d'un 1% a un 14%). El fenomen modern de "sa majestat el nen"²⁹, amb totes les seves conseqüències, queda, així, ben reflectit en aquest estudi.
7. Pel que fa la presència de classes i jerarquies socials resulta igualment sorprenent la poca modificació, en el sentit d'un descens de freqüència de representació o importància, de l'estament dels nobles (passant, del segle XV a la fi del XX, d'un incidència d'un 22% a un 15,5%), dels clergues (d'un 11,4% a, encara, un 8,6%, malgrat la radical laicilització constatada al inici). Només el militars experimenten un davallada significativa (del 20% a només una presència d'un 8'6%). Pel seu torn, el poble menut es revela inmodificat (30% i 31%, respectivament). L'increment més anifest és el d'altres nouvinguts (artistes, polítics, financers i, sobretot, esportistes),

en la *Edad Media*, Barna., Laertes, 1995 (1984). Teja, Ramón (ed.), *El diable en el monasterio*, VIII Seminario sobre Historia del Monacato, Madrid, Ed. Polifemo, 1996.

²³ Réau, Louis: *Iconografia del arte cristiano. Iconografia de la Biblia, Antiguo testamento*, Barna., Ed. del Serbal, 1996.

²⁴ Santo Tomas de Aquino, *Suma de Teologia*, I, Parte 1, Madrid, BAC, 1987. On dedica als àngels 13 Questions i al diable només dues.

²⁵ De la Vorágine, Santiago, *La leyenda dorada*, 2 vol., Madrid, Alianza Ed., 1989.

²⁶ Warner, Marina, *Tú sola entre las mujeres. El mito y el culto de la Virgen María*, Madrid, Taurus, 1991 (1976).

²⁷ Labarge, Margaret Wade, *La mujer en la Edad Media*, Madrid, Nerea, 1989 (1986). Riera i Sans, Jaume, *El cavaller i l'alcalvota*, Barna., Club Editor, 1987. Klapisch-Zuber, Christiane, *Historia de las mujeres. La Edad Media*, Madrid, Taurus, 1992.. Bertini, F. (ed.), *La mujer medieval*, Madrid, Alianza, 1991 (1989).

²⁸ Minois, Georges, *Historia de la vejez*, Madrid, Nerea, 1989 (1987).

²⁹ Mead, Margaret, *Cultura y Compromiso*, Barna., Gedisa, 1980 (1970). Metz, Renè, *La femme et l'enfant dans le droit canonique médiéval*, London, Variorum Reprints, 1985. Jubert, Joaquim i Navarra, Josep, *El primer any de vida*, vol. 1, De l'ameba al nadó, Barcelona, Ed. 62, 1987. Jubert, Joaquim, Domingo, Maria i Domènech, M. Àngels, *De nadó a company*, Barna., A.A.P.S.A. Rosa Sensat, 1988. Bradley, Ben S., *Concepciones de la infancia*, Madrid, Alianza, 1992 (1989). Postman, Neil, *La desaparició de la infantesa*, Vic, Eumo, 1990 (1982). Bruer, John T., *El mito de los tres primeros años*, Barna., Paidós, 2000 (1999). Postman, Neil, *Fi de l'educació*, Vic, Eumo, 2000 (1995).

presentes, en la mostra iconogràfica de la fi del segle XX, en el 36% de les figures humanes representades.